

Voszka Éva

Európai versenyszabályozás – átmeneti vagy tartós változások?

Az állami támogatások elveinek és gyakorlatának módosulásai a válság éveiben

ÖSSZEFOGLALÓ: Az állami támogatások a globális válság első szakaszában soha nem látott mértékben megugrottak világszerte. Noha elbírálásuk az Európai Unióban – egyedülálló módon – a versenyszabályozás hatókörébe tartozik, a brüsszeli hatóság nem tiltakozott a példátlan mértékű kiterjesztés ellen, sőt aktív szerepet játszott a keretek módosításában és működtetésében. A cikk azt vizsgálja, hogyan lehet összeegyeztetni a támogatásokat versenytorzító hatásuk miatt tiltó uniós szabályozást az elmúlt évek folyamataival. Arra a következtetésre jut, hogy az Európai Bizottság elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy a források elosztásának módszereit szabályozott keretek között tartsa és a könnyített feltételek között megpróbálja az alapelveket érvényesíteni, de a támogatások áradatát nem tudta megfékezni. Ezzel hozzájárult az egyensúlyhiányok létrejöttéhez, növekedéséhez, pénzügyi piacok ismételt destabilizálásához, az európai válság második, 2011 tavaszától eszkalálódó szakaszának kibontakozásához.

KULCSSZAVAK: versenyszabályozás, állami támogatás, válság

JEL-KÓD: H25, H63

A versenyszabályozás kiindulópontja szerint a tisztességes verseny feltételeinek kialakítása és fenntartása közérdek, amelynek érvényre juttatásában az állam – a törvényhozás, a versenyhatóság – szerepe meghatározó.¹ Ez azonban elmenthetőbe kerülhet más, ugyancsak közérdeknek tekintett vagy a gazdaság szereplői által annak nevezett törekvésekkel. A globális pénzügyi válság érzékletesen mutatja ezeket a dilemmákat és a feloldásukra tett kísérleteket.

A cikk először röviden áttekinti a versenyszabályozás alapvető, kiküszöbölhetetlen ellentmondásait, ezek felerősödését és kockázatait a válság kezdetén. Ezután a változások léptéke miatt az állami támogatásokra² összpontosítva bemutatja az európai szabályozás kereteinek módosításait, majd az eljárások gyakorlatát: a

döntések indokait és léptékét, a „rendkívüli állapot” megszüntetésének feltételeit. Végül összegzi a válságkezelés hivatalos és szakmai értékeléseit és megfogalmaz néhány következtetést. A leírás korábbi kutatásaink³ folytatásaként elsősorban az uniónak a 2008–2011 közötti időszakot érintő dokumentumaira, egyedi döntéseire, statisztikáira és jelentéseire épít, feldolgozva független elemzők értékeléseit is.

DILEMMÁK ÉS KOCKÁZATOK A VÁLSÁG KITÖRÉSEKOR

Az államnak a versennyel kapcsolatos magatartása szükségképpen és tartósan kétarcú: az élénkítéssel párhuzamosan a torzítás sok formája, köztük az állami támogatás is jelen van.⁴ A versennyel mint közérdekkel más, ugyancsak

Levelezési e-cím: voszka@yahoo.com

fontos célok (az egész gazdaság vagy egyes részterületek működőképességének fenntartása, a társadalmi béke és integráció megőrzése) ellentétbe kerülhetnek. Ráadásul a döntéseket befolyásoló erős gazdasági és társadalmi szereplők egyik része a verseny élénkítését, a másik annak korlátozását szorgalmazza, és álláspontjukat változtatják is az aktuális körülményektől függően.

A válság élesen megmutatta a verseny mint közérdek relatív voltát. Egyrészt – sok elemző szerint – a kiélezett, mértéktelen kockázatvállalásra sarkalló, ugyanakkor gyengén szabályozott konkurencia, a pénzpiacok túlzott liberalizálása is szerepet játszott a világméretű válság kialakulásában.⁵ Másrészt gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy rövid távon van fontosabb közérdek: a pénzügyi rendszer stabilizálása és a visszaesés mérséklése. A dilemmák ebben a helyzetben felerősödtek és a versenypolitika számára a következő kérdések fogalmazódtak meg: következetesen érvényesíteni kell-e az alapvetően növekedési feltételekre modellezett szabályokat, vagy a rendkívüli helyzetre tekintettel érdemes enyhíteni a versenykorlátozások megítélését?

Mindkét álláspont mellett felhozhatók elvi megfontolásokon és történelmi tapasztalatokon alapuló érvek. A szigorú keretek fenntartása mellett szól, hogy a szabályok felfüggesztése a korábbi nagy válságok idején inkább elmélyítette a krízist. Nem célszerű akadályozni a válság piactisztító, távlatilag termelékenység-növelő hatását, ami a kilábaláshoz is a legjobb eszköz, továbbá ilyen körülmények között a fogyasztók is fokozott védelemre szorulnak. Az enyhébb elbírálás pártolói a pénzügyi rendszer működőképességének helyreállítására, az egyébként egészséges, a válság kialakulásában véttlen cégek tömeges tönkremenetelének megakadályozására hivatkoznak, mondván, hogy ez mérsékli a társadalmi következményeket, ráadásul a jövőbeli verseny feltételeit is javítja.⁶

A szabályozás fellazítása azonban kockázatokat is jelent. A precedensek hatására a kivételes megközelítés térben, időben és szektorálisan tovaterjedhet – többek között éppen a versenyszabályozás egyik alapelve, az egyenlő piaci feltételek biztosítására hivatkozva. A másik veszély a morális kockázat erősödése, intézményesülése és ezzel a következő válság alapjainak megteremtése,⁷ amihez hozzájárul a koncentráció növekedése, a „túl nagy, hogy elbukjon” szindróma erősödése.⁸ További veszélypont az állami tulajdon és szélesebb értelemben az állami befolyás kiterjedése és tartós fennmaradása. A kormányok beavatkozási stratégiája rögzülhet, a versenypolitika rovására teret nyerhet a hagyományos iparpolitika, a piacnyitás irányzata helyébe a túlszabályozás léphet.⁹

Ezeket a kockázatokat az európai versenyhatóság is világosan látta, de a támogatások kiterjesztésére irányuló tagállami nyomást sem lehetett semmibe venni, miközben a közös megoldások szétesése, az egyenlő versenyfeltételek sérelme, az országok közötti támogatási verseny fenyegetett. A Bizottság ezért elutasítás helyett az elindult folyamatok élére állt, és a dilemmák feloldására köztes utat hirdetett meg: szilárdságot az elvekben és rugalmasságot az eljárásokban.¹⁰ Eszerint a versenyszabályozás korábbi alapszerkezete – a termelési tényezők szabad áramlásának intézményei, az állami támogatások bejelentési kötelezettsége és feltételekhez kötöttsége, a vállalatok versenykorlátozó lépéseinek kontrollja – érvényben marad, de a válság idejére enyhébb szabályokat vezetnek be annak érdekében, hogy a versenypolitika ne a probléma, hanem a megoldás része legyen.¹¹ A 2008 ősze óta hangoztatott szándékok szerint a könnyítések kivételes és átmeneti jellegűek, határidőhöz, illetve ismétlődő felülvizsgálathoz kötöttek. Fontos, hogy a versenytorzítás és a kedvezőtlen hatások tovagyrűzése a lehető legkisebb maradjon, a beavatkozás célirányos, a zavar orvoslására alkalmas, a feltétlenül szükséges mértéket

meg nem haladó legyen. Ehhez hozzátették még, hogy az intézkedéseket fel kell használni a régen halogatott reformok (a szerkezetátalakítás, a környezettudatos és tudásalapú gazdálkodás) elősegítésére.¹²

Az elvi szilárdság deklarálását megkönnyítették a korábban is rugalmas uniós keretek. A versenyszabályozás legtöbb részterületén, így az állami támogatásokkal kapcsolatban mindig is az volt a jellemző, hogy az adott magatartást főszabályként tiltották, de ezt a kivételek, mentességek részletes felsorolása követte. Így most elegendő volt a megfelelő paragrafus kiválasztása és a rendkívüli helyzethez alkalmazkodó kreatív kezelése.

AZ ÁLLAMI TÁMOGATÁSOK SZABÁLYOZÁSÁNAK MÓDOSÍTÁSA 2008–2009-BEN

A versenyszabályozás módosításának igénye a válság eszkálálódása után először és legélesebben a támogatások területén merült fel, mégpedig a bankszektorban.

A BANKMENTÉS KERETEI A pénzügyi közvetítő rendszer szerepét – a szükséges likviditás biztosítására, a bankok közötti „fertőzésveszélyre”, a tömeges forráskivonás elkerülésére hivatkozva – a brüsszeli hatóságok és elemzők¹³ is kivételesen fontosnak tekintették. Noha világos volt, hogy a tagállami támogatások előnyt jelentenek a kedvezményezettnek és versenytorzító hatásúak, többet nyomtak a latban a kiterjesztés melletti érvek: mind több bank likviditásának elvesztése, csődközeli helyzete és a betétek kivételére sarkálló bizalomhiány az egyébként egészséges bankokat és a gazdaság működéséhez elengedhetetlenül szükséges, erős kölcsönös kapcsolatokkal behálózott európai pénzügyi rendszer egészét fenyegeti. A Bizottság már 2008. október elején iránymutatást adott ki a pénzintézetek számára a rendkívüli helyzetben nyújtható állami támogatásokról.¹⁴

A közlemény az egyedi cégmentésekre alkalmazható megoldások, valamint a nehéz helyzetben lévő vállalkozások megmentéséhez és szerkezetátalakításához nyújtott állami támogatásokról szóló iránymutatás mellett elfogadta annak a korábban csak elvétve alkalmazott pontnak a figyelembevételét is, amely szerint a belső piaccal összeegyeztethető a támogatás, ha az egy tagállam gazdaságában bekövetkezett komoly zavar megszüntetésére irányul.¹⁵ Ennek keretében az ad hoc intézkedések mellett kidolgozhatók garanciavállalási, feltőkésítési és egyéb likviditást javító programok, úgy, hogy a lehető legkevésbé torzítsák a versenyt. Hangsúlyozták a beavatkozások más szektorokra nem alkalmazható és időleges jellegét, valamint azok felülvizsgálatát fél évente. Ugyanakkor a továbbra is kötelező bejelentések gyors, akár hétvégén is 24 órán belüli elbírálását ígérték és egyszerűsítették a nyelvi követelményeket (A Bizottság Közleménye, 2008). Sürgős ügyekben teljes vizsgálat nélkül – de fél év múlva átfogó ellenőrzés előírásával – is ki lehetett adni a hozzájárulást. A helyzet súlyosságára utal az a rendkívüli felhatalmazás is, hogy versenyügyi biztos 2008. december végéig egyszemélyi – de csak pozitív – döntést hozhatott egyes bankok támogatásáról (Gerard, 2009).

A pénzintézetek megmentéséről a következő hónapokban még több rendelkezés született. A feltőkésítésről szóló közlemény az alapvetően stabil és nem stabil bankok közötti különbségtételt, az állami tőkeinjekció ellentételezését szabályozta annak érdekében, hogy ne jelentkezzenek indokolatlan versenyelőnyök a különböző tagállamok pénzintézetei között (azaz ne induljon támogatási verseny) és ne kerüljenek hátrányba egy országon belül sem az egészséges vagy piaci tőkenövelésre támaszkodó szervezetek (A Bizottság Közleménye, 2009a). E célokon kívül a hitelkihelyezések felendítését is szolgálta az értékvesztett eszközök kivásárlásáról szóló közlemény, amely hangsúlyozta az állami adósság és a költségvetési hiány kordában tartásának szükségességét

is, és előírta a programba bejelentkezés fél évre limitálását, valamint a terhek megosztását a közösség, a részvényesek és a hitelezők között (A Bizottság Közleménye, 2009b). Végül a szerkezetátalakításra vonatkozó közlemény (A Bizottság Közleménye, 2009c) előírta többek között a tulajdonosok részvállalását a megmentés költségeiben.

A REÁLGAZDASÁGRA ÉRVÉNYES SZABÁLYOZÁS

A bankválság a hitelezés befagyása, a kereslet csökkenése révén gyorsan átterjedt a gazdaság más szegmenseire. Ezért erősödött a nyomás az önhibájukon kívül bajba került vagy a stratégiai, illetve foglalkoztatási okokból fontos cégek támogatására, noha a bankmentő eljárás még óvott a precedens széles körű kiterjesztésétől: „A 87 (3) (b) cikk alkalmazása nem lehet elvi alap más szektorok válságának kezelésére, ha a nincs hasonló kockázata annak, hogy az közvetlenül hatást gyakorol a tagállam gazdaságának egészére” (Commission, 2009b, 10. oldal). A Bizottság azonban már 2008 végén elfogadta a bankszektoron kívüli területekre is „a tagállamokban bekövetkezett komoly zavar megszüntetésére” hivatkozó rendkívüli intézkedéseket (átmeneti keretszabályokat), amelyeket az eredeti terv szerint 2010. december 31-ig lehetett volna alkalmazni.¹⁶

A közlemény célja kettős: a bankok ösztönzése a hitelezés fellendítésére és a vállalatok ösztönzése a beruházásokra, elsősorban a jövőbe tekintő, környezetkímélő fejlesztésekre. A rendelkezés részletesen felsorolja a már korábban bevezetett könnyítéseket (a csekély összegű támogatásokat, a garancialehetőségeket, a 2008 elején kiegészített csoportmentességi rendeleteket – amelyek előzetes bejelentés nélkül lehetőséget adtak újdonságként a nagyvállalatoknál is a kutatás-fejlesztés, az innováció és a környezetvédelmi beruházások támogatására, a kicsiknél pedig ezen kívül a kockázati tőke befektetéseinek segítésére –, valamint a néhez helyzetben lévő vállalatok megmentésének régi konstrukcióját). Az új szabályok emellett

megnövelték a 200 ezer eurós (de minimis) készpénzes támogatás összegét 500 ezerre, csökkentették a kölcsönökhöz nyújtott állami kezesség díját, kiterjesztették a kamattámogatást minden hiteltípusra, megemelték a kockázati tőke-beruházások állami finanszírozási limitjét, mérsékeltek a magánbefektetők hozzájárulási kötelezettségét, támogatást irányoztak elő a környezetbarát termékek előállításához, nagyobb állami részvételt és egyszerűbb eljárásrendet hirdettek meg az export-hitelezésben.

A Bizottság a reálgazdasággal kapcsolatban is hangsúlyozta, hogy továbbra is fontosnak tartja az egyenlő feltételek fenntartását a közös piacon és fellép a protekcionizmus ellen. Figyelemmel kíséri a piaci helyzet alakulását, és ellenőrzi, hogy a tagállami döntések a lehető legkevésbé torzítsák a versenyt. A támogatásoknak az új piaci kudarcokat, a hitelezés leállását kell kezelniük; nem a kevésbé hatékony termelés, az elhibázott üzleti modellek fenntartására kell irányulniuk, hanem a közép- és hosszú távú versenyképességre, a növekedés ösztönzésére, kiemelten támogatva a kutatás-fejlesztést, az innovációt, a zöld termékek gyártását – úgy, hogy mielőbb helyreálljon a megfelelő versenykörnyezet (Commission, 2009b).

A SZABÁLYOZÁS GYAKORLATA

Az Európai Unió az 1990-es évektől sikeres erőfeszítéseket tett a versenytorzítónak tekintett állami támogatások visszaszorítása érdekében. Ez a trend azonban a válság idején megtört.

A támogatások megugrása

Az uniós tagországokban a támogatások GDP-hez viszonyított aránya az 1980-as évek átlagosan két százalékos szintjéről a következő évtizedben megfeleződött, majd az ezredforduló

után 0,5 százalékos körüli ingadozott. 2008-tól a válság nélkül számított ráta is megemelkedett egy kicsit, míg a válságkezelő lépésekkel együtt számítva először a nemzeti össztermék 6, majd a következő két évben 9 százalékos fölé szökött fel.¹⁷ (Lásd 1. táblázat)

Így a válság első három évében az unió által elfogadott támogatások meghaladták az összesített GDP harmadát, a felhasznált összegek pedig – az új metodikával számítva – annak egynegyedét.¹⁸ Az emelkedés a régi tagországokban volt a legnagyobb. A 2004 után csatlakozók támogatási szintje 2007-ben magasabb volt a régiókéénél – és már ez is jelentős visszafogási erőfeszítések eredménye –, 2008 viszont ebben a csoportban kisebb ugrást hozott, és 2009-ben a válság nélkül mért érték lefelé indult el (Commission, 2008, 2009c).

A táblázatból az is látszik, hogy az újonnan jóváhagyott összegek a 2008-as hihetetlen mértékű kiugrás után fokozatosan csökkentek, de felhasználásuk 2009-re és 2010-re is tovább görbült. Mindebben kiemelkedő szerepet játszottak a bankok.

A pénzügyi szektor kisegítése

A Bizottság 2007 végétől még a rendkívüli szabályozás bevezetése előtt engedélyezte több

bank támogatását a megmentési és szerkezetátalakítási cikkelyek alapján, megkövetelve az reorganizációs tervek benyújtását és esetenként részletes vizsgálatot is kezdeményezve.¹⁹ Hozzájárult továbbá három átfogó program elindításához Németországban, Írországban és az Egyesült Királyságban a súlyos zavarok elhárítására hivatkozva.²⁰ Ez mutatja, hogy ilyen lépésekre az eredeti szabályozás is adott lehetőséget. De a szubvenciók áradata csak az új keretek felállítását követően indult el.

2008 októbere és 2011 októbere között a Bizottság összesen 290 döntést hozott a „komoly zavar” elhárításáról szóló paragrafus alapján: az elosztható keret több mint 4500 milliárd euró, az összesített GDP közel 37 százalékos lett (European Commission, 2011b, 32. oldal). Ennek durván a háromnegyedét átfogó, az egyes országokon belül minden pénzügyi intézmény által igénybe vehető programokra, a maradék negyedét egyedi bankmentő intézkedésekre szánták.²¹

A 2. táblázat szerint a tagállamok a válság első három évében az engedélyezett összegnek körülbelül a kétharmadát használták fel. Az eltérés arra utal, hogy a krízis kitörésének kaotikus közegében az országok nehezen tudták megítélni a szükséges nagyságrendet és maximális biztonságra törekedtek – majd a helyzet a legrosszabb feltételezéseknél kedvezőbben alakult. A tényleges kifizetés pedig ennél lényege-

1. táblázat

AZ ÁTLAGOS TÁMOGATÁSI* MÉRTÉK AZ EU TAGORSZÁGAIBAN

	2008		2009		2010		Összesen	
	milliárd euró	GDP%	milliárd euró	GDP%	milliárd euró	GDP %	milliárd euró	GDP %
Támogatás válság nélkül	73,1	0,6	75,4	0,6	73,7	0,6	222,2	1,8
Válság: jóváhagyott összeg	3457,5	27,7	623,0	5,1	385,4	3,1	4465,9	36,4
Válság: felhasználás	724,1	5,8	1066,1	8,9	1117,0	9,1	2907,2	23,7
Felhasználás összesen	797,2	6,4	1141,5	9,3	1190,7	9,7	3129,4	25,5

* Összes támogatás, a vasúti ágazat nélkül, aminek nagysága 2009-ben a GDP 0,3 százaléka, 2010-ben 0,2 százaléka volt.

Megjegyzés: a 4. sor összesítése csak az időbeli tendencia érzékeltetésére alkalmas, de számszakilag nem egészen korrekt, mert a válság nélküli támogatások továbbra is csak a támogatástartalmat összegzik. Ha itt is az új metodikát alkalmaznánk, akkor lényegesen magasabb értékeket kapnánk.

Forrás: European Commission (2011b) és http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/expenditure.html#2 alapján saját összeállítás

sen kisebb lehetett. A pénzügyi szektor kisegítésének 80 százaléka (2008 és 2010 között 2317 milliárd euró) ugyanis garanciavállalás volt, aminek beváltásra korántsem mindig került sor.²² A tagállamok három év alatt a pénzügyi szektor tőkehelyzetének rendezésére és az értékcsökkenést („mérgezett”) eszközök kivásárlására 407 milliárd, egyéb likviditásjavító intézkedésekre pedig 150 milliárd eurót költöttek.²³

Az egyes tagállamok között igen nagyok voltak az eltérések.

A megítélt abszolút összegek szerint 2008 és 2010 között Nagy-Britannia állt az élen 850 milliárd euróval, majd Németország és Dánia következett 600 milliárd körüli összeggel. Az ország teljesítőképességéhez mérve a hároméves periódusban Írország az éves nemzeti össztermékének 3,7-szeresét, Dánia a 2,6-szorosát irányozta elő a pénzügyi szektor megmentésére. Bulgária és Csehország viszont nem nyitott ilyen kereteket, továbbá pedig egyáltalán nem élt az engedélyezett lehetőséggel.²⁴

Az éveket külön-külön nézve az időszak végére még inkább koncentráltak a támogatások. 2010-ben 16 tagállam nem növelte a kereteket, 2011-ben pedig már csak hárman maradtak a bővítők között: az írek, a görögök és a portugálok. A felhasználás kétharmada ugyancsak három országra összpontosult 2010-ben: Írországra, Angliára és Németor-

szágra. A GDP-hez viszonyított arány már csak az íreknél volt kiugró, 234 százalékkal.²⁵

A 2011. októberig a Bizottság 41 átfogó programot hagyott jóvá, illetve hosszabbított meg, és 55 pénzügyi kisegítésével kapcsolatban hozott egyedi döntést (European Commission, 2011b, 32. oldal). Közéjük tartozott a legnagyobbak közül az ING, az Aegon, a KBC, a Lloyds, a Dexia, a Hypo-Bank. Nézzünk a konkrét döntések közül egy korai, egy elhúzó- és egy magyar vonatkozású ügyet.

A legelső esetek egyike a jelzálog üzletágban érdekelt, nem kiemelkedően nagy angliai Bradford & Bingley, amelynek ügyét a Bizottság még a rendkívüli szabályok bevezetése előtt, a vállalatmentési és szerkezetátalakítási támogatások keretében bírálta el. Miután az angol bankfelügyelet visszavonta a megrendült likviditási pénzügyi betétgyűjtési engedélyét, a gyakorlatilag csődbe került bankot gyorsan állami kézbe vették, lakossági üzletágát nyilvános tenderen, azaz piaci áron eladták az Abbey Nationalnak, a megmaradó résznek pedig pótlólagos állami tőkét és garanciát nyújtottak. A Bizottság folyamatos, hét végén is zajló előzetes egyeztetés után 24 óra alatt hozzájárult a támogatáshoz.²⁶ Az eljárásrend és a gyorsaság, valamint az engedély tartalma a későbbi döntések precedensévé válhatott.

A Hypo Real Estate (HRE) ügye 2008. szeptember óta nem zárult le. Az állam és más né-

2. táblázat

A PÉNZÜGYI SZEKTORNAK A VÁLSÁGKEZELÉS KERETÉBEN NYÚJTOTT TÁMOGATÁSOK AZ EU-TAGÁLLAMOKBAN

	2008		2009		2010		2010.10.11		Összesen	
	milliárd euró	GDP%	milliárd euró	GDP%	milliárd euró	GDP %	milliárd euró	GDP %	milliárd euró	GDP %
Jóváhagyott	3457,5	27,7	541,7	4,6	383,8	3,1	123,5	1,01	4506,5	36,7
Felhasznált	724,1	5,8	1045,1	8,9	1105,3	9,0	n.a	n.a	2874,5*	23,4

* A European Commission (2011a, 10. oldal) szerint a felhasználás 1608 milliárd euró, de az itt idézett forrás alapján ez a magasabb összeg adódik.

Forrás: http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/expenditure.html#2

met pénzügyi intézmények 35 milliárd euró hitelgaranciát nyújtottak a banknak, amit az akkori munkaütemnek megfelelően két nap alatt jóváhagytak. A következő két évben a HRE állami kézbe került, összesen 105 milliárd garanciát és 8 milliárd tőkeinjekciót kapott. 2010 őszén a német állam 200 milliárd mérgezett eszköz kivásárlását helyezte kilátásba és további garanciákra, tőkeemelésekre kért engedélyt. A Bizottság mindehhez csak feltételes hozzájárulást adott, majd az újabb és újabb fejleményeket látva kétszer meghosszabbította a részletes vizsgálat határidejét. Legutóbb, 2010-ben is agyályosnak látta a bank talpra állását, és kétségei voltak a terhek elosztásával, valamint a versenyhatásokkal kapcsolatban.²⁷

Ehhez viszonyítva elenyésző, 100 millió eurós állami tőkeemeléshez és 400 milliós hitelhez jutott 2009-ben a Földhitel és Jelzálogbank, de a Bizottság másfél évvel később – noha a pénzügyi intézet már visszavásárolta és bevonta a kibocsátott részvényeket –, részletes vizsgálatot indított az ügyben. Álláspontja szerint a támogatást külön, az általános programtól függetlenül kellett be kellett volna jelenteni, mert a tőkearányos támogatás átlépte az automatikus engedélyezési küszöböt, és kétséges, hogy a bank megfelelő ellenszolgáltatást fizetett-e, és nem használta-e terjeszkedésre az állami forrásokat.²⁸

Ezek az ügyek arra utalnak, hogy a Bizottság a gyakorlatban is megpróbálta érvényesíteni a szabályok betartásának, ugyanakkor rugalmas alkalmazásának elveit. Az egyedi döntéseknél az első, gyors, a bankok számára életmentő intézkedést sokszor részletes vizsgálat követte, és

széles körben szabtak a versenytorzítást méréséklő feltételeket az állami támogatás folyósításához. A részvényesek és menedzserek magatartását a moral hazard csökkentése érdekében többek között a kimentés terheinek megosztásával, a visszatérítési kötelezettségek előírásával, esetleg a részesedést szerző állam speciális jogainak megerősítésével befolyásolták. A pénzügyi intézetek magatartásának szabályozása az indokolatlan előnyszerzést gátolta növekedési akadályok felállításával, az ügyfélszerzés és az akvizíciók korlátozásával. Az utóbbi a piacszerkezetre is hat, csakúgy, mint a tevékenység ágazati vagy területi szűkítésének, egyes üzletágak, leánybankok eladásának kötelezettsége.

A reálgazdaság támogatása

A válság idején a vállalatokat kiegészítő, könnyített szabályok szerint megítélhető támogatások nemcsak valamivel később indultak, hanem az előirányzott összeg és a felhasználás is lényegesen kisebb volt a pénzügyi szektort érintő intézkedéseknél. (Lásd 3. táblázat)

A 2009–2010-ben jóváhagyott összeg nem érte el a pénzügyi szervezetek hasonló adatának két százalékát, az uniós GDP-nek pedig a 0,7 százalékát tette ki. A felhasználás pedig e szűk kereteknek is kevesebb, mint 40 százaléka lett. A legnagyobb tétel 2009-ben a vissza nem térítendő juttatás és az adókedvezmény volt, a következő évben a kockázati tőke-befektetés jött föl a második helyre (European Commission, 2010b, 2011b).

3. táblázat

TÁMOGATÁSOK

	2009		2010		Összesen	
	milliárd euró	GDP %	milliárd euró	GDP %	milliárd euró	GDP %
Jóváhagyott összeg	81,3	0,68	1,6	0,01	82,9	0,69
Felhasználás	21	0,17	11,8	0,1	32,8	0,27

Forrás: European Commission (2011b, 50. oldal)

A 2011. októberi állapot szerint (European Commission, 2011b) a tagállamok összesen 126 programot indítottak az ideiglenes keret-szabály alapján. Közülük 46 az 500 ezer euróra felemelt egyszeri juttatásokra, 31 pedig garanciára vonatkozott. A reálgazdaságnak jó néhány tagállam csak 2009 második felében kezdte el folyósítani a segélyt, de felhasználás 2010-ben tovább csökkent. Az Európai Bizottság (2010, 2011) szerint ennek oka a bizonytalan körülmények között óvatos, az amúgy is rendkívül megterhelt költségvetéseket kímélni igyekvő kormányzati politika és a vártnál kevesebb vállalati igény.

A legnagyobb keretösszegeket Németország és Franciaország irányozta elő, és egyetlen ország, Ciprus nem kért ilyen támogatásokhoz engedélyt.

Az első két, precedens értékű reálgazdasági támogatási programot Németország számára engedélyezték még 2008. december 30-án. Az egyik 15 milliárd eurós kerettel kedvezményes kamatozású beruházási hiteleket nyújtott a kisebb cégeknek, a másik pedig gyorsan kibaszálta a megemelt összegű ingyenes juttatást. A Bizottság büszkén hivatkozott a jó kooperációra és a gyors, a karácsonyi ünnepek által sem akadályozott elbírálásra.²⁹ Hasonló programokat fogadtak el Franciaországban, mégpedig ugyancsak gyorsan, 2009 első két hónapjában.³⁰ Az alkalmazás jogszerűségét azonban nemcsak a bankoknál, hanem a reálgazdaság területén is folyamatosan vizsgálták.³¹

Már a korai hivatalos elemzések is külön említették az autóipar nehézségeit, amelyek a jó részt hitelből finanszírozott kereslet hirtelen visszaeséséből eredtek.³² A Bizottság 2009 elején külön állásfoglalást adott ki az európai ipar zászlóshajójának tekintett ágazat válságának kezeléséről (Commission, 2009a). Sajátos eszközként csak az Európai Beruházási Bank közel nyolc milliárd euróra emelt hitelkeretét je-

lölték meg, de a több országban elindított kedvezményes vásárlási lehetőségek („roncsprémiumok”) mellett a gyártók számára is előírnyozták a hagyományos és rendkívüli támogatások teljes eszköztárát, amelyek közül különösen a „zöld” fejlesztések támogatása kedvezett a szektornak.

A jelentős gépkocsigyártó országok legtöbbje élt a támogatási lehetőségekkel. A Renault 3, az Opel 1,5 milliárd euró támogatott hitelt kapott, a Volvo állami garanciában részesült az EIB-től környezetbarát fejlesztésekre felvett 200 millió hitel 90 százalékára, a Scaniának és a Ford Romániának 11, illetve 57 millió euró képzési támogatást nyújtottak; beruházási preferenciákhoz jutott a spanyol Ford leányvállalat, a Fiat szicíliai fejlesztése és két nagy magyarországi befektetés, a Mercedes és az Audi.³³

A keretek kialakítása után két évvel, a tapasztalatok birtokában a Bizottság már kritikát is megfogalmazott. Az állami támogatásokat értékelő éves jelentés (European Commission, 2010) az autóiparról szólva azt emeli ki, hogy a kínálati oldal támogatása távol tarthatja a piacról az új, innovatív szereplőket. Még aggályosabbnak találták a támogatások elköltésének területi korlátozására irányuló törekvéseket. (Ennek mintapéldája az a 2009 februárjában bejelentett francia kezdeményezés volt, amely a segítség feltételéül az országon belüli felhasználást és hazai beszállítók igénybevételét szabta volna. A Bizottság határozottan visszautasította az egységes piacot szétszabdáló protekcionista intézkedéseket. Franciaországnak garanciát kellett adnia arra, hogy nem alkalmaz ilyen kikötéseket.³⁴)

Az EU vezetése általánosságban is fellépett a tagállamok támogatási versenyhez vezető, a hatékonyságot veszélyeztető piacvédelmi intézkedései ellen (Commission, 2009b). A protekcionista hajlam azonban a válságok természetes velejárója (Lyons, 2009), és annak rej-

tett, korábban is működő formái – az autóiparon messze túlnyúlva – most valószínűleg felerősödtek, beleértve az állami piacteremtést, a nemzeti bajnokok létrehozását, a határokon átívelő fúziók helyett az országokon belüli akvizíciók bátorítását. Előfordult, hogy a kormányok a hazai termeléshez, a foglalkoztatás fenntartásához kötötték a válság idején különösen fontossá váló állami megrendeléseket – ami nem tartozik a támogatások szabályozásának hatálya alá –, és szinte mindenütt hazai termékek vásárlására buzdították a cégeket és kisfogyasztókat (például Anderson – Yukins, 2009; Kriván, 2009).

FOKOZATOS, LASSÚ VISSZATÉRÉS A SZIGORÚBB SZABÁLYOZÁSHOZ

Az állami támogatások szabályozásának valamennyi, 2008–2009-ben végrehajtott módosítása hangsúlyozta a rendelkezések átmeneti jellegét.

A BANKSZEKTOR Már az első közlemények is utaltak arra, hogy szükségintézkedésekről van szó, amelyek csak a rendkívüli körülmények fennálltaig alkalmazhatók. Valószínűleg a feltételek bizonytalansága, a regenerálódás nehezen kiszámítható volta miatt ekkor még nem szabtak határidőt,³⁵ de előirányozták a rendszeres értékelést. A Bizottság 2009 tavaszán hozzátette: a tagállamoknak a hathavonta esedékes áttekintés során javaslatot kell tenniük a támogatások mérséklésére (Commission, 2009b).

A folyamat azonban lassan indult el, a fokozatosság elvét követi, és 2011 végén még nem látszik a végkifejlet. 2009 és 2010 fordulóján sorra születtek a Bizottság és az Európai Parlament határozatai a kilépési stratégiák kidolgozásának szükségességéről.³⁶ 2010. július 1-től azonban csak a garanciaállalások feltételeit, díjtételeit szigorították – ösztönözve az állami programok elhagyását –, és bizonyos

nagyságrenden felül előírták a reorganizációs terv bemutatását. Az év végén kiadott átfogó közlemény kiindulópontja az, hogy az élénkülés elindult, a bankszektor állapota általánosan javult és a rendkívüli intézkedések alapjául szolgáló „komoly zavar” már nem minden tagállamnál egyértelmű. Ugyanakkor a fellendülés törekeny, egyenlőtlen, a kilátások bizonytalanok, az állampapírok piacán jelentkező feszültségek a pénzügyi rendszer összefonódottsága miatt gyorsan tovaterjedhetnek az unió egészére. Ezért – nyilván a már akkor is aggasztó ír és a görög helyzetre is tekintettel – úgy döntöttek, hogy „biztonsági hálóként” célszerű fenntartani az eddig alkalmazott különleges intézkedések zömét. A 2010 végén lejáró, garanciákkal kapcsolatos határidőket újabb fél évvel meghosszabbították, az átfogó programok és egyedi bankmentések 2011-ben is érvényben voltak (A Bizottság közleménye 2010). Decemberben az államkötvénypiac súlyosbodó feszültségei miatt a Bizottság ismét elhalasztotta a „normalizálást,” mégpedig most már határidő nélkül: a rendkívüli szabályok zöme érvényben marad, amíg azt „a piaci feltételek megkövetelik” (Európai Bizottság, 2011b).

REALGAZDASÁG Az Európai Unió először még kiterjesztette a többi vállalat rendkívüli támogatásainak hatályát is, de itt nagyobb változások történtek. Ennek a szabályozásnak már eredetileg is pontos határidőt szabtak: 2010 végét. Az első felülvizsgálat 2009 őszén felvetette azt a kérdést, hogy szükséges-e az érvényesség meghosszabbítása a következő évre, de a tagállamok akkor egyértelműen igennel válaszoltak. A 2011 januárjában kiadott bizottsági közlemény azonban leszögezte: „...vissza kell térni azokhoz az állami támogatási intézkedésekhez, amelyek kevésbé torzítanak és jobban növekedésorientáltak.” A fokozatosság jegyében az év végéig meghosszabbították a különleges szabályokat, de szigorított feltételek mellett.

A legfontosabb változások a következők. Az ideiglenes keretszabály alapján nehéz helyzetben lévő vállalkozások nem kaphatnak támogatást; a segítséget az életképes cégekre, jövőorientált fejlesztésekre kell összpontosítani. Az 500 ezer euróra emelt vissza nem térítendő támogatás helyébe ismét a korábbi, 200 ezer eurós csekély összegű támogatás lép, garanciával a felvett összegnek már nem a 90, hanem csak a 80 százaléka fedezhető. A nagyvállalatok csak beruházási hitelhez kaphatnak kamatkedvezményt és állami garanciát (az utóbbit teljes díjtétellel), a környezetbarát termékek gyártásához felvett hitelek kamata 25 helyett 15 százalékkal lehet alacsonyabb a piaci szintnél. A kis- és közepes vállalkozásoknál ez az engedmény 50-ről 25 százalékra, a garanciadíj-kedvezmény 25-ről 15 százalékra csökken, de ebben a körben forgóeszközhitelhez is jár még kamatmértéklés. Két évvel meghosszabbodik viszont a rövid lejáratú exporthitel-biztosítás nyújtásának lehetősége.³⁷

A különleges eljárások valószínűleg csak ez utóbbi területen maradnak érvényben, mert 2011 végén a Bizottság az ideiglenes keretszabály megszüntetését javasolta, arra hivatkozva, hogy az ennek alapján kiutalt támogatások folyamatosan csökkennek, és a fontos célok elérésére – a kis- és közepesvállalatok támogatására vagy az energiahatékonyság javítására – az eredeti reguláció is megfelelő.³⁸

VERSENYSZABÁLYOZÁS A VÁLSÁGBAN: ÉRTÉKELÉSEK

A hivatalos értékelések kedvezőek: „A Bizottság döntése megmutatta, hogy az állami támogatások ellenőrzése hozzájárul a pénzügyi stabilitáshoz, miközben a legkisebbre szorítja le a versenytorzítást” – írták 2009 tavaszán (Commission, 2009b, 8. oldal), majd az év egészéről szóló jelentés részletesebben is kifejtette: „Nem merül fel kétség a banki és a biztosítási

szektor javára nyújtott állami támogatás előnyeit illetően. A likviditási injekció megakadályozta a pénzügyi rendszer összeomlását, és hozzájárult a piacok újbóli megnyitásához, emellett több pénzeszközt biztosított a reálgazdaságnak” (Európai Bizottság, 2010, 24. oldal).

Ezek szerint a pénzügyi szektor megmentésének sikere két aspektusból értékelhető: a gazdaságok működésének fenntartása és az ennek áraként értelmezett versenytorzítás mértéke szempontjából. Független szakértők is egyetértettek abban, hogy az állami támogatások alapvető szerepet játszottak az első cél elérésében, és többen úgy vélték, hogy a rendkívüli körülmények között ehhez viszonyítva minden egyéb hatás másodlagos (Ahlborn – Piccinin, 2010). Azonban éppen az idézett szerzőpáros azt is kifejti, hogy az értékelési kritériumok az állami támogatásokra sokkal kevésbé kidolgozottak, mint a versenyszabályozás más területein. Ezért nem meglepő, hogy a versenyre gyakorolt hatásról is eltér az elemzők véleménye.

A szerzők nagy része osztja azt a hivatalos álláspontot, hogy a Bizottság, elsősorban a versenyügyi biztos és csapata aktív, sőt koordináló szerepet játszott a válság kezelésében – ami a világ más részeiről nézve, ahol a versenyhatóságok csak távoli, külső szemlélői voltak a folyamatoknak, irigylésre méltó helyzet (DeVito, 2011; Gerard, 2009). Sikernek tekinthető önmagában az is, hogy így elkerülték az egységes piac megbontását, a tagállamok kontrollálatlan döntéseit, az ad hoc eljárásokat (CEPS, 2010). A kiinduló feltételezés ugyanis az, hogy az EU versenyhatóságának középponti szerepe egyben a verseny szempontjainak figyelembevételét is jelenti.

Ez azonban korántsem magától értetődő. Többen úgy vélik, hogy az elmúlt évek állami támogatásai előnyben részesítették a pénzügyi intézmények megmentését a versenyfeltéte-

lekkel szemben (Adler és szerzőtársai, 2010), vagy nyersebb megfogalmazással: az unió minden további vizsgálat nélkül egyszerűen ráütötte a pecsétet a tagállami javaslatokra (Mardsen – Kokkoris, 2010). Mások aggódnak, hogy a rengeteg, sokszor 24 óra alatt elbírált ügy nem eredményezett-e a szükségesnél nagyobb versenykorlátozást (Jaeger, 2009). *Jenny* (2009) több példát is hoz arra, hogy a kisegített bankok, biztosítók indokolatlan versenyelőnyre tesznek szert. Az a következtetés is levonható, hogy a Bizottság megközelítése országonként, pénzügyi intézetenként nagyon eltérő volt – részben a tagállamok felkészültségének, gyorsaságának különbségei miatt –, és a működési feltételek az állami támogatások hatására a korábbinál sokkal egyenlőtlenebbé váltak (CEPS, 2010). A nézeteltérések egy részét *Ahlborn* és *Piccinin* (2010) elemzése szerint kiküszöbölhető az időbeli változások figyelembevételével: a 2009 elejéig tartó laza szabályozást az év közepétől, különösen az átstrukturálásról kiadott közlemény érvényesítésétől kezdve szigorúbb vizsgálatok váltották fel. A bankmentés feltételekhez kötése viszont – érvelnek mások – hátrányt jelenthet a globális pénzügyi piacokon: mint sok más esetben, a verseny és a versenyképesség most is ellentétbe kerülhet egymással.

Vitatott a bankszektoron kívüli vállalatok támogatásuk ügye is. A szerzők egyik csoportja a versenykorlátozó hatásokat hangsúlyozta (Lyons, 2009), mások viszont jó példákat hoztak arra – igaz, inkább az Egyesült Államokból és nem Európából –, hogy a feltételekhez kötött segítség, végső esetben az időleges állami tulajdonba vétel alkalmasnak bizonyult a régen megoldatlan strukturális, hatékonysági gondok felszámolására (Kwoka, 2009).

A válságkezelő támogatások versenyfeltételekre gyakorolt hatásáról, a megközelítésekről és módszerekről feltehetően még sokáig tart a vita – és ebben sokat segítené az értékelési kritériumrendszer kidolgozása. Amiről

azonban a versenyszempontú elemzésekben szinte szó sem esik, az a támogatások nagyságrendje és összefüggése a pénzügyi egyensúly alakulásával. Hogyan értékelhetjük ebből a szempontból az uniós versenyhatóság szerepét?

Egyrészt kétséges, hogy ha az állami támogatásokat főszabályként versenytorzítónak tekintjük, akkor a válság első szakaszában elosztott példátlanul magas összeg vajon belefér-e az elvi szilárdság fogalmi keretébe. Másrészt ma már biztosnak látszik, hogy a Bizottság nem akadályozta meg az állami támogatások megugrását, döntéseivel csak a versenytorzító hatásokat kísérelte meg mérsékelni. Vagyis az unió elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy a források elosztásának módszereit szabályozott keretek között tartsa és a könnyített feltételek között megpróbálja az alapelveket érvényesíteni, de a támogatások áradatát nem tudta megfékezni. Ezzel hozzájárult az egyensúlyhiányok létrejöttéhez, növekedéséhez, a pénzügyi piacok ismételt destabilizálásához, az európai válság második, 2011 tavaszától eszkalálódó szakaszának kibontakozásához.

Az államháztartási egyenleg az unió 27 tagállamának átlagában a 2007-es egy százalékalatti szintről 2009-ben a GDP hét százaléka közelébe emelkedett, és a következő évben alig csökkent.³⁹ A folyó hiány pedig hozzájárult az államadósságok növekedéséhez, amelynek a GDP-hez viszonyított aránya az unió átlagában négy év alatt 21 százalékponttal, 80 százalékra nőtt, és 2010-ben a közös valuta övezetében 25 százalékponttal meghaladta a maastrichti célkitűzést. A tagállamok között mindkét mutató szerint nagy a különbség. A listavezetők csoportjába a deficit és az adósság szempontjából is beletartoznak az írek, a görögök és a portugálok. Egy-egy ország pénzügyi helyzetének alakulásában természetesen sok más tényező is szerepet játszott, de 2008-ban Írország magasan vezette a GDP-arányos támogatási ráta listáját, 2009-

ben a görögök is az első öt közé kerültek, és 2011-ben csak ez a három tagállam növelte a támogatásokat.⁴⁰

Az EU vezetése már 2009-ben elismerte, hogy a közreműködésével elosztott eurómilliárdok több helyütt szerepet játszottak a nagy és csak lassan lefaragható költségvetési deficit kialakulásában, és a támogatások nyomán a kockázat átkerült a magángazdaságból a közszférába (A Bizottság Közleménye, 2009b). *Kornai János* (1993) terminológiáját alkalmazva azt mondhatjuk, hogy a vállalatok (bankok) költségvetési korlátjának felpuhulása felszínre hozta, illetve erősítette az államok költségvetési korlátjának puhaságát. Ezen a szinten, a válság által teremtett bizonytalanság és bizalmatlanság légkörében azonban a nemzetközi pénzügyi korlátok is gyorsan megjelentek.

A Görögországból induló, majd a következő években az unió egészét megrendítő adósságválság⁴¹ megkérdőjelezi a krízis kezelésének korábban kedvező értékeléseit. Az állami támogatások előnyei átmenetinek bizonyultak, nehezen kezelhető mellékhatásaik ma már világosan látszanak. Ennek ellenére további kiterjesztésük nélkül egyes tagországok fizetőképessége és a közös valuta is veszélybe kerül.

A támogatások, elsősorban a bankmentések ugyanis, bár kizárólagos oknak nem tekinthetők, biztosan hozzájárultak a lefelé menő spirál kialakulásához, ami leegyszerűsítve ezt jelenti: az állami kiadások megugrása nyomán nő a költségvetési hiány és az államadósság, az ennek lefaragását szolgáló kiadáscsökkentés és bevételelemelés a növekedés lassulásához, esetleg recesszióhoz vezet, így a nemzeti össztermékhez viszonyított egyensúlyi mutatók romlanak, az adósságszolgálati terhek tovább nőnek, ami újabb megszorításhoz vezet.

Ennek megakasztására, az államadósság-válság kezelésére az unió több módszerrel próbálkozik. 2011 és 2012 fordulóján az intézményrendszer átalakításának hosszabb távra

ható kísérletein kívül – amelyek fő eleme a gazdaság- és költségvetési politikák szorosabb összehangolása, a tagországokban szükséges strukturális reformok katalizálása, a pénzügyi közvetítő rendszer működésének újraszabályozása – a közvetlen cél Görögország finanszírozásának fenntartása és a fertőzés továbbterjedésének megakadályozása.⁴² Az államadósság egy részének leírása, az Európai Pénzügyi Stabilitási Eszköz mozgásterének tágítása és a bankok feltőkésítésének újabb hulláma azonban ismét növeli a támogatásokat, kiterjesztve a redistribúció hatókörét az országok megmentésére, az államok közötti újraelosztásra is. A léptékek csak látszólag nagyok. A teljes görög államadósság a tizede a pénzügyi szektor megmentésére 2008-ban előirányzott összegnek, az európai közös alap 1000 milliárd eurós mérete pedig a válság első periódusában jóváhagyott támogatásnak kevesebb, mint a negyede.

A csökkenésben nem játszott érzékelhető szerepet az európai versenyképesség, amely a krízisnek ebben a szakaszában a korábbinál passzívabbnak látszik. Vezetői 2011 őszén a korábbi megközelítések érdemi – esetleg önkritikus – értékelése helyett a bankmentés változatlan fontosságát és a „bevált” módszerek további alkalmazását hangsúlyozták.

A versenyügyi biztos azt emelte ki, hogy a hatóság 2008 ősze óta a bankok működőképességének fenntartását tekintette egyik fő feladatának, és az államadósság-válság kezelése során is tőkeemeléseik elősegítése a legfontosabb. „Az állami támogatást az utolsó mentővárnak kell tekintenünk mindaddig, amíg az összeegyeztethető az EU támogatási szabályaival. A megmentések jóváhagyása előtt kiszabott feltételek fenntartották a fegyelem bizonyos szintjét a pénzügyi rendszerben, és segítenek az ipar megreformálásában” (Almunia, 2011, 2. oldal). Az általunk kiemelt „bizonyos szint” nem érvényteleníti, legfeljebb enyhíti a magabiztosságot.

A korábbi keretek változatlan fenntartását erősítette meg az államfők októberi csúcstalálkozója is: az állami támogatásokat „...a válság idején érvényes, speciális keretek feltételei szerint bíráljuk el, amelyeket a Bizottság álláspontjának megfelelően a szükséges arányosság-al alkalmazunk a rendszer szintű válságra tekintettel” (Statement..., 2011, 3. oldal).

Az állami támogatásokról szóló év végi jelentés is kedvezően értékelte a támogatásokat – bár csak a versenytorzítás minimalizálásra tért ki: „Az Európai Bizottság állami támogatásokkal kapcsolatos politikája az egyik kulcseleme volt annak, hogy ez az – alapjában véve sikeres – megmentési folyamat koordinált módon valósult meg. Lehetővé tette a példátlan méretű támogatási intézkedéseket, ugyanakkor biztosította a belső piac érintetlen fenntartását” (Commission, 2011b, 31. oldal).

A versenyszabályozás tehát továbbra is az elvek formális fenntartásának és rugalmas alkalmazásának útját követi. A megközelítés eredményessége azonban, már csak a közelmúlt tapasztalatai alapján is kétséges.

ÖSSZEGZÉS

A világméretű pénzügyi-gazdasági válság világosan megmutatta, hogy lehet a versenynél fontosabb közérdek. Az Európai Unió versenyhatósága a versenyjogi követelmények felfüggesztése vagy merev alkalmazása helyett köztes megoldást választott: a szabályozás alapkereteinek fenntartását próbálta összeegyeztetni az elbírálás és az eljárásrend rugalmas alkalmazásával. Ehhez a korábbi szabályozás logikája – a versenykorlátozó magatartások általános tiltásához csatlakozó kivételek, mentességek sora – viszonylag széles mozgásteret

adott. Csakhogy ez egyben a mérlegelési lehetőségek kiterjesztését is jelentette olyan feltételek között, amikor rövid idő alatt kellett dönteni, hiányoztak a megfelelő piaci információk, viszont erős volt a politikai nyomás az engedékeny megítélésre.

A versenyszabályozáson belül leginkább az állami támogatások regulációja lazult fel; a versenytorzítás hajtóerői – mint erre Jenny (2009) is felhívja a figyelmet – most a kormányzatok lettek. A megítélt, majd ténylegesen elosztott támogatások nagysága arra utal, hogy az Európai Bizottság csak a bank- és vállalatmentés módszereit, feltételeit tudta befolyásolni, de nem akadályozta meg azok soha nem látott felfutását, a magánkockázatok átzsilipelését a közszférába, a gazdálkodó szervezetek mellett az államok költségvetési korlátjának puhulását. Ezzel hozzájárult az államadóssági válság kiéleződéséhez, a pénzügyi piacok 2011 tavaszától kibontakozó ismételt destabilizálásához.

Az állam és a piac viszonyának elvi átértékeléséről, paradigmaváltásról, a versenyszabályozás alapértékeinek feladásáról Európában mindmáig nincs szó. Az unió kezdettől hangoztatta, hogy a módosított szabályok és intézkedések csak a rendszerkockázatot hordozó kivételes helyzetre érvényesek, átmeneti, időleges jellegűek. De a visszatérés az eredeti rendszerhez lassan indult meg, és inkább csak a reálgazdaságban vált érzékelhetővé. A bankok megmentésére kialakított kereteket a bizonytalan helyzet miatt több felülvizsgálat is lényegében változatlanul hagyta, sőt itt 2011-ben elindult egy második szakasz, ami most már összekapcsolódik az államok (és az egész közösségi pénzügyi rendszer) megmentésével. Kérdés, hogy ez megvalósítható-e paradigma-váltás nélkül.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0005 azonosító számú, „Kutatógégyetemi Kiválósági Központ létrehozása a Szegedi Tudományegyetemen” című projekt keretében készült, amely az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.
- ² A válság érintette a klasszikus versenyszabályozási területeket (fúzió, erőfölény, kartell) is, de a változások itt lényegesen kisebbek voltak, lásd részletesen Voszka (2011).
- ³ Laki – Voszka (2008), (2010), Voszka (2009)
- ⁴ A részletes kifejtést lásd Laki – Voszka (2008). A most következő leírás is támaszkodik erre az elemzésre és Szilágyi (2010) tanulmányára.
- ⁵ Lásd például Stiglitz (2008), White (2009), Devlin (2009)
- ⁶ Az első álláspontot képviselte például Lowe (2009), White (2009), Fingleton (2009), a másodikat Gerard (2009), Lyons (2009). Az érvek és ellenérvek jó összefoglalását adja Jenny (2009).
- ⁷ A Lehman Brothers kivételes esete után, a válságkezelés módszereit látva: „A nagy bankok most már biztosak lehetnek abban, amit korábban is sejtettek: mindig megmentik őket” (Lyons, 2009, 6. oldal). Lásd még Coppi –Haydock (2009), Zingales (2009)
- ⁸ Lásd erről OECD (2009b), Kwoka (2009), Lyons (2009), White (2009), Heyer – Kimmel (2009)
- ⁹ Lyons (2009), Whyte (2009)
- ¹⁰ Kroes (2008a,b), későbbi összefoglalásként European Commission (2009). Hasonló utat javasolt a versenyhatóságoknak OECD (2009a) és a szervezet Versenyügyi Bizottságának elnöke (Jenny, 2009).
- ¹¹ Ez a sokszor idézett formula Neelie Kroestől (2008a) származik, aki a válság eszkalálódása idején versenyügyi biztos volt.
- ¹² Az utóbbi elemeket röviden a három S és a három T alapelve foglalja össze: stability, sustainability, structural reform, valamint timely, temporary, targeted (European Commission, 2009).
- ¹³ Lásd például White (2009), Coppi – Haydock (2009), Lyons (2009), Várhegyi (2010)
- ¹⁴ 2007 előtt a bankmentésekben kevés tapasztalata volt az uniónak. Rodrigues – Miguez (2010) meggyőzően érvel amellett, hogy a legnagyobb korábbi ügy, a Crédit Lyonnais állami támogatása 1995-ben az érvekben és eljárásokban is előképe a „bankcsomagnak.”
- ¹⁵ Az EK-Szerződés 87. cikke (3) bekezdésének c), illetve b) pontja
- ¹⁶ A Bizottság Közleménye (2009b) – a hivatalos közzététel dátuma szerint. A 2009-ben végrehajtott kisebb módosítások és kiegészítések felsorolását lásd http://ec.europa.eu/competition/state_aid/legislation/temporary.html
- ¹⁷ Az állami támogatások uniós metodikája a 2010-re vonatkozó adatok számításánál megváltozott, de a módosítást elvileg a 2008–2009-es adatokra is átvezették. Ezért az összehasonlíthatóság érdekében, ahol lehet, csak a korábitól sokszor lényegesen eltérő 2011-ben készített statisztikákat használjuk.
- ¹⁸ A korábbi számítások szerint az összes támogatás 2008-ban 2,2, a következő évben 3,6 százalék volt

(Commission, 2008, 2009c). A különbség legnagyobb tétele az, hogy az előző jelentések csak a támogatástartalmat vették figyelembe, vagyis a szubvenciónak azt a részét, ami eltérést jelentett a piaci viszonyoktól (például a kedvezményes hitelnél a kölcsön összege helyett csak a kamatkülönbözetet, a garanciáknál a piaci és az állami garanciadíj különbségét.) A Bizottság 2010-es jelentése a válság teremtette sajátos feltételekre hivatkozva voltaképpen elismerte, hogy ez a megközelítés félrevezető: a kamat- vagy díjkedvezmény nagyságától függetlenül önmagában az állami kezességvállalás vagy a hitelnyújtás ténye is lehet életmentő egy-egy cég, bank számára, akkor is, ha a garanciából egyetlen centet sem hívnak le. Ezért a támogatástartalmat a 2010-ről szóló jelentés mellőzi és csak a megítélt/felhasznált kategóriákat alkalmazza (European Commission, 2011b, 58–59. oldal).

¹⁹ Ilyen támogatást kapott 2007 decembere és a következő év nyara között a Northern Rock, a German IKB, két német tartományi pénzüintézet, majd a dán Roskilde Bank és Bear Stearns (Commission 2009b), a Lehman Brothers összeomlása után pedig a Fortis, a Dexia, a Bradford-Bingley, a Hypo real Estate Bank (Európai Bizottság 2010).

²⁰ A részleteket lásd <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/11/219&format=HTML&aged=0&language=EN&uiLanguage=en>

²¹ http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/expenditure.html

²² A korábban számított támogatástartalommal mérve: míg annak átlagos nagyságrendje a folyósított összegekhez viszonyítva az összes válságkezelő eszközknél 2009-ben egyharmadnyi volt, a garanciáknál csak 15 százalék körüli http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/expenditure.html

²³ State aid approved (2008 – Oct 2011) and state aid used (2008 – 2010) in the context of the financial and economic crisis to the financial sector (2008–2010)

²⁴ State aid approved (2008 – Oct 2011) and state aid used (2008–2010) in the context of the financial and economic crisis to the financial sector (2008–2010)

²⁵ u.o.

²⁶ IP/08/1437. Az esetet részletesen bemutatja Ojo (2010)

²⁷ IP/08/1453, IP/09/1985, IP/10/1172, IP/09/1708

²⁸ IP/10/1731

²⁹ IP/08/1993

³⁰ IP/09/72 és IP/09/216

³¹ A Bizottság több magyarországi támogatást is jogszerűtlennek minősített, és előírta a kedvezmény visszafizetését is például a Magyar Villamos Művek és az erőművek közötti hosszú távú megállapodások vagy legutóbb a Malév esetében. Ezek azonban nem a válság idején érvényesített „ideiglenes keretszabályok” körébe tartoztak. A légi- közlekedési vállalatnak éveken át különböző formákban nyújtott segítség elvileg megmentési és szerkezetátalakítási támogatásként kaphatott volna mentességet a tiltás alól – ha a magyar hatóságok kértek volna engedélyt, és ha a szubvenció megfelelt volna az erre a típusra előírt uniós szabályoknak. http://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/238829/238829_1288799_184_2.pdf

³² Az európai autóvásárlások 60–80 százalékához vettek igénybe a vevők kölcsönt (Commission, 2009a)

³³ Európai Bizottság (2010). Az Audinak juttatandó 50 millió eurós regionális támogatást a versenyha-

- tóság részletes vizsgálatnak vetette alá (ugyanott 51. oldal).
- ³⁴ MEMO/09/90, lásd még Commission (2009a) 26. oldal. Sajtóhírek szerint egyébként Franciaország már 2008-ban stratégiai alapot hozott létre a külföldi felvásárlások elleni védekezésre, és az elnök az egész Európai Unióra ki akarta terjeszteni a megoldást (Mentik..., 2008).
- ³⁵ A szerkezetátalakítási tervekről szóló, 2009 augusztusában közzétett előírások hatályát azonban már megjelölték, mégpedig 2010. december 31-én (A Bizottság Közleménye, 2009b).
- ³⁶ <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=HU&reference=P7-TA-2010-0050>
- ³⁷ A változások részleteit lásd <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:006:0005:0015:HU:PDF>
- ³⁸ IP/11/1487
- ³⁹ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsieb080>
- ⁴⁰ http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/archive/annex_2009_autumn_en.pdf és <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=SEC:2010:1462:FIN:EN:PDF>
- ⁴¹ A válság e szakaszának elemzéséről lásd például Arghyrou – Kontonikas (2011), a görög esetről Visvizi, (2012)
- ⁴² Lásd például Euro... (2011), Euro Summit... (2011)

IRODALOM

- ADLER, E. et al. (2010): State Aid to Banks in the Financial Crisis: The Past and the Future. *Journal of European Competition Law and Practice* 66
- AHLBORN, CHR. – PICCININ, D. (2010): The Application of the Principles of Restructuring Aid to Banks during the Financial Crisis. *European State Aid Law Quarterly* 47
- ALMUNIA, J. (2011): Stoking growth in Europe: a time for bold decisions, 6. October <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/11/640&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>
- ARGHYROU, M.G. – KONTONIKAS, A. (2011): The EMU sovereign-debt crisis: Fundamentals, expectations and contagion. European Union
- COPPI, L. – HAYDOCK, J. (2009): The Approach to State Aid in the Restructuring of the Financial Sector 5, *Competition Policy International* 77
- DEVLIN, A. (2009): Antitrust in an Era of Market Failure
- DEVITO, J. M. (2011): The Role of Competition Policy and Competition Enforcers in the EU Response to the Financial Crisis: Applying the State Aid Rules of the TFEU to Bank Bailouts in Order to Limit Distortions of Competition in the Financial Sector. *American Antitrust Institute Working Paper*, No. 11–01
- FINGLETON, J. (2009): Competition policy in troubled times. *Office of Fair Trading* (United Kingdom), január 20.
- Gerard, D. (2009): EC Competition Law Enforcement at Grips with the Financial Crisis:

Flexibility on the Means, Consistency in the Principles, *Concurrences*, No. 1. január 30.

GERARD, D. (2010): Financial Crisis Remedies in the European Union: Balancing Competition and Regulation in the Conditionality of Bailout Plans http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1580122

HEYER, K. – KIMMEL, SH. (2009): Merger Review of Firms in Financial Distress 5. *Competition Policy International* 103

JENNY, FR. (2009): Gazdasági és pénzügyi válság, szabályozás és verseny, *Közgazdaság*, 9–10. szám, 29–46. oldal

KORNAI J. (1993): *A szocialista rendszer*, HVG Rt.

KRIVÁN B. (2009): Kardot rántott Amerika. *Nép-szabadság*, január 30.

KROES, N. (2008a): Dealing with the current financial crisis. Brüsszel, október 6., Speech/08/498

KROES, N. (2008b): In defence of competition policy. Brüsszel, október 13., Speech /08/521

KWOKA, J. E. JR. (2009): The U.S. Industry Under Duress: Fit, or Finished? *CPI Competition Policy International*, Volume 5, Number 2, Autumn

LAKI M. – VOSZKA É. (szerk.) (2008): Kaleidoszkóp – Versenyhelyzet Magyarországon 2007-ben, *Pénzügykutató Zrt.*

LAKI M. – VOSZKA É. (szerk.) (2010): Kaleidoszkóp. Versenyhelyzet Magyarországon 2008–2009-ben, *Pénzügykutató Rt. – Palatinus Kiadó*

LOWE, PH. (2009): Competition Policy and the Global Economic Crisis. *Competition Policy International* 3

LYONS, BR. (2009): Competition Policy, Bailouts and the Economic Crisis, *Centre for Competition Policy*, Working Paper 09–4

MARSDEN, PH. – KOKKORIS, I. (2010): The Role of Competition and State Aid Policy in Financial and Monetary Law, 13 J. INT'L ECON. L. 875

OJO, M. (2010): Liquidity Assistance and the Provision of State Aid to Financial Institutions http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1630895

RODRIGES-MIGUES, J. A. (2010): Rescue of Financial Institutions: An Overview of European Commission Frameworks and Practice on State Aids to Financial Sector in the Current Global Crisis http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1615324

STIGLIZ, J. E. (2008): The End of Neo-liberalism? *Project Syndicate*, július 7.

SZILÁGYI P. (2010): A pénzügyi és gazdasági válság hatása a versenypolitikára és a kapcsolódó szabályozásra, kézirat

VÁRHEGYI É. (2010): Ütészálló bankok, in: Laki – Voszka (szerk.)

VISVIZI, A. (2012): The Crisis in Greece and the EU-IMF Rescue Package: Determinants and Pitfalls. *Acta Oeconomica* No. 1 (forthcoming)

VOSZKA É. (2009): Versenybarát és versenykorlátozó állam – válság előtt, válság alatt. *Közgazdasági Szemle*, 56. évf. 10. sz. 913–932. oldal

VOSZKA É. (2011): Európai versenyszabályozás – átmeneti vagy tartós változások? Az elvek és a gyakorlat módosulásai a válság éveiben, október, kézirat

WHYTE, PH. (2009): How to restore financial stability. *The Centre for European Reform*, január 1.

WHITE, L. J. (2009): Financial Regulation and the Current Crisis: A Guide for the Antitrust Community <http://ssrn.com/abstract=1426188>

ZINGALES, L. (2009): Yes We Can, Secretary Geithner. *Economists' Voice*, February

A Bizottság Közleménye (2008): Az állami támogatások szabályainak alkalmazása a pénzügyi intézetekkel kapcsolatos intézkedésekre a jelenlegi pénzügyi világválság körülményei között, október 25. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:270:0008:0014:HU:PDF>

A Bizottság Közleménye (2009a): A pénzügyi intézetek feltőkésítése a jelenlegi pénzügyi válságban: a támogatás szükséges minimális szintre történő korlátozása és az indokolatlan versenytorzulás kiküszöbölését célzó biztosítékok, január 15. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:010:0002:0010:HU:PDF>

A Bizottság Közleménye (2009b): Ideiglenes közösségi keretrendszer a finanszírozási lehetőségek elérésének támogatására irányuló állami támogatási intézkedésekhez a jelenlegi pénzügyi és gazdasági válságban <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:016:0001:0009:HU:PDF>

A Bizottság Közleménye (2009c): Az értékvesztett eszközök közösségi bankszektorban történő kezeléséről, március 26. http://ec.europa.eu/competition/state_aid/legislation/impaired_assets.pdf

A Bizottság Közleménye (2009d): A pénzügyi szektor életképességének helyreállítása és a jelenlegi válságban hozott szerkezetátalakítási intézkedések értékelése az állami támogatási szabályok alapján, augusztus 19. http://ec.europa.eu/competition/state_aid/legislation/restructuring_paper_en.pdf

A Bizottság Közleménye (2010): A pénzügyi válsággal összefüggésben nyújtott bankmentő intézke-

désekre vonatkozó állami támogatási szabályok 2011. január 1-jétől történő alkalmazásáról

A Bizottság Közleménye (2011): A finanszírozási lehetőségek elérésének támogatására irányuló állami támogatási intézkedésekhez a jelenlegi pénzügyi és gazdasági válságban alkalmazott ideiglenes közösségi keretszabály <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:006:0005:0015:HU:PDF>

Centre for European Policy Studies (2010): Bank State Aid in the Financial Crisis. Fragmentation or Level Playing Field? <http://ssrn.com/abstract=1706820>

Commission of the European Communities (2008): State Aid Scoreboard, Autumn 2008 Update, november 17. http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/archive/2008_autumn_en.pdf

Commission of the European Communities (2009a): Responding to the crisis in the European automotive industry, február 25. http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/automotive/files/page_sbackground/competitiveness/com_2009_0104_en.pdf

Commission of the European Communities (2009b): State Aid Scoreboard, Spring 2009, Special Edition április 8. http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/archive/2009_spring_en.pdf

Commission of the European Communities (2009c): State Aid Scoreboard, Autumn 2009 Update, december 7. http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/archive/annex_2009_autumn_en.pdf, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1429539

Európai Bizottság (2010): Éves jelentés a versenypolitikáról 2009 http://ec.europa.eu/competition/publications/annual_report/2009/hu.pdf

- Európai Bizottság (2011a): Állami támogatások: az értesítő szerint a trend – a válsággal kapcsolatos támogatásoktól eltekintve – a kevesebb, de célzottabb támogatás irányába tart, IP/11/ 1487 http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/2011_autumn_working_paper_en.pdf
- Európai Bizottság (2011b): Állami támogatások: A Bizottság meghosszabbítja a bankokra vonatkozó válságszabályokat, IP/11/1488 http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/125644.pdf
- European Commission (2009): Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses, European Economy 7. http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/125621.pdf
- European Commission (2010): Facts and figures on State aid in the EU Member States State Aid Scoreboard, Autumn 2010 Update, december 1. http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/expenditure.html
- European Commission (2011a): State Aid Scoreboard, Report on state aid granted by the EU Member States, Autumn 2011 Update, december 1. http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/2011_autumn_en.pdf
- European Commission (2011b): Commission Staff Working Paper – Autumn 2011 Update http://ec.europa.eu/competition/state_aid/studies_reports/2011_autumn_working_paper_en.pdf
- Euro Summit Statement (2011), október 26. http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/125644.pdf
- Mentik a menthetetlent (2008), HVG, november 1.
- Mindenki magáért (2009), HVG, február 21.
- OECD (2009a): Competition and Financial Markets – Key Findings
- OECD (2009b): Economic Surveys Euro Area, Volume 2009/1 – January
- OFT restates position on merger „failing firm” defence, január 13. <http://www.shoosmiths.co.uk/news/1902.asp>
- Statement of EU Heads of State or Government (2011) október 26. http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/125621.pdf